

Егемен Қазақстан

 Егемен.kz

Кәкен ҚАМЗИН, филология ғылымдарының докторы, профессор:

Көркем тіл компьютерлік технологияға есе жібере қоймас

– Кәкен аға, жалпы журналистиканың атқаратын қызметі мен міндеті туралы сіз біркатар ғылыми еңбек, монография жаздыңыз, ал соның ішінде бүгінгі заманауи журналистикада айрықша байқалып отырған екі міндетін алабыз деп атап айту керек сияқты: бірі – қоғамды ақпараттандыру болса, бірі – қоғамдық пікір қалыптастыру. Бірақ осынашама ақпараттық тақырып арасынан шынықты тану күннен-күнге қиындап барады, оқырманға маман ретінде өз кеңесіңізді айтыңызшы: сапалы ақпаратты қалай ажыратамыз?

– Журналистиканың бұрынғы да, қазіргі де, өзіңіз айтқандай, заманалы сипаты табиғат, жаратылыс құбылысымен қабысып, үйлесім тауып жатыр. Расында да, оның қызметін қоршаған әлемді тану, сараптау, фактіні ақпаратқа айналдыру қабілетіне қарап, ақпараттық, насихаттық, ағартушылық, реттемелік, гедонистік-көңіл көтерушілік деп тізбектей беруге болады. Оны кәсіп ретінде айшықтай түсетін алуан қыры уақыт пен кеңістік ауқымында белерленеді. Алайда осыншама функцияның арасынан екеуі ерекше дараланып көрінді, ол – онлайн басылымдардағы ағартушылық миссия және радио мен телевизиядағы көңіл көтерушілік бағыт. Ақпараттандыру жалаң дерекке ғана арқа сүйеп, аудиторияға әркіз күйін де жол тартса, ол жұртшылықтың көкейіне қонбайды, санасына сіңбейді. Қазіргі әлемдік медиаөндірісте ақпарат тауарға, тауар болғанда, көз тартатын, мәнмұндайлайтын бұйымға айналды. Журналист образды ойлауға ден қоя бастады. Дәмі тіл үйретін қондырғы тәттінің, хош иісі бойынды бақытып өтер әтірін деңгейін көз алдыңызға елестетіңізші. Ол бір жағынан – ақпарат, екінші жағынан – жарнама. Өнекей, дерек пен оқиғаның үстіне ілгені, дресс коды да осылайша өз бойына жарасып тұрғаны жөн. Міне, «мен әдемімін, көріндер, алындар» деген ақпарат қана оқырманды елең еткізеді, көрерменнің назарын аударады. Ел сатып алады. Басқаның қолында жоқ эксклюзив тауар дегеніңіз, міне, осы. Мен шетелдерге, әсіресе Еуропа елдеріне жиі сапар шектім. Мерзімді басылымдарының, радио-телевизияның контенттеріне, мазмұндық-пішіндік әдістеріне алдымен назар аудару кәсіби дағдыма айналды. Байқағандым, олар ақпаратты дәл осы сипатта ұсынады. Көркем, образ, келбет пен сымбат. Жұтынып тұрады. Ал «белен жерде осындай шара өтті» деген күрғақ хабардан келіп-кетер дөңне жок, санаңда із қалдырмай өте шығады. Жалаң ақпаратты қалай көркемдеуге болады? Әрине ең бірінші тілдің қызметіне жүгінесің. Одан өзге қызметіне жүгінесің. Одан өзге қызметіне жүгінесің.

– Газет-журнал біткенің бәрі интернет сайттардың жеміне айналады. Жылт еткен жақсы дүние шықса, жалмажан жағалата көшіріп басуды қалыпта дағдыға айналдырды. Байқайсыз ба, материалдың бірегейлік қасиеті жоғалып барады. Жоғарыда айтқанымыздай, эксклюзив тауар жоққа тән, не істемек керек? – Тағы да айтуға тура келеді, бұл жерде бәрін талант шешеді. Талант табиғатта сирек кездесетін металл іспеттес. Есті қоғамда менеджмент пен бизнес талантқа табынады. Арғы жағына бармай-ақ, осыдан 20-25 жыл бұрынғы газет-журналдарда істеген мықты журналистердің ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасын

Неге? Оның бірнеше себебі бар. Біріншіден, ауылдағы мектептерде әдебиет пәні бұрынғыдай оқытылмайды. Баяғы бізді әлдилеген әжелер мен көкірегі жыр-дастан қарттар қазір жоқ. Дәл осы жерде жаратылыс сырын талқылаған алты еврей туралы бір тәмсіл айтайын. Мұса-Моисей: «бәрі ана жақтан», – депті сұқ саусағын зенгір көкке шапшып. Сүлеймен-Соломон: «бәрі мынадан басталады», – деген екен алақанымен маңдайын сипап. Содан кейін АЙСА-ИСУС: «Жоқ, бәрінің кілті мына жерде», – депті алақанымен жүрек тұсын басып. Марк келеді де: «жә, сендердің бәрің де қателесесіңдер, бәрін билейтін мынау», – дейді қарнын шартылдатып. Мұндайда Фрөйд қарап қала ма: «бүкіл адамзаттың түпкі мұраты біреу ғана», – дейді кіндіктен төмендеуді барлап. Сонында Эйнштейн тұрып айтқан екен: «бәріңдік қате, себебі бәрі де салыстырмалы». Алты еврейдің айтқанына менің қосарым, бүгінде бәрі компьютерге тәуелді. Аузыңа салсаң, бал таттың, буын-буының бойлап, шымырлатып ап кетер байырғы көркем тіл әлеуметтік желінің қарадүрсін лепесімен тайталаса алмай, тасада қалып кете ме деп қорқамын. Талай жылдардан бері оқытушы болып келемін, аудиторияда отырған шәкірттермен пікір алысаң, эстетикалық жағалауларға Солтүстік Мұзды мұхиттай тосырмай қарады.

– Журналистика факультетінде бүгінде кімдер оқып жүр? Ілгеріректе факультет ішіндегі «фольклор» бойынша «журфактың I-курсина 49 ақын мен бір журналист келіп түсіп, сонында 49 журналист, I ақын бітіріп шығады» дейтін статистикасы сақталған ба?

– Ол Расул Ғамзатовтың «Менің Дағыстаным» эссесінің жаңғырығы ғой. Күні кешеге дейін жұрфакқа, негізінен, ішкі дайындығы мол, жазу-сызудың жайын білетін талантты, ынталы балалар түсетін. Ал қазір жағдай біршама өзгерді. Талант пен дарын – басты өлшем емес. Орталы балл жина, ақысын төле – оқи бер. «Қабілетің жоқ» деп айтуға хақың жоқ, шығарып жібере алмайсың, ол әрекетің заңға томпақ. Өл, тіріл – бітіріп шығар. Талант пен демократия арасындағы қайшылық дегеніміз, міне, осы. Ертен өндіріске барғанда редакциядағылар «Әл-Фараби атындағы Ұлттық университеттің журналистика факультетін бітірген түлектің түрін қара» деймей ме деп қатты қиналамын. Сондықтан еркін ойлауды, жазу мен сызуды, енді қайтейік, әліпбилік деңгейден өрбітуге тура келеді. Мерзімді баспасөзде шыққан жарияланымдарын том-том етіп көтеріп келген кешегі абитуриенттерді, қазіргі журналистика мектебі шеберлерін үлгі етеміз, сөз өнеріне ықыласын оятуға тырысамыз. Менің қағидам, елу студенттің ішінен он бала жарып шығып, танымал журналист атанса, міндетіңді орындағаны. Қабілетті, талантты студенттер жоқ емес, бар. Бойынан ұшығын да, жалынын да байқаймыз, ал есті балалар соларға ілесіп, біртіндеп өздері де бой түзей бастайды.

– Тағы да айтуға тура келеді, бұл жерде бәрін талант шешеді. Талант табиғатта сирек кездесетін металл іспеттес. Есті қоғамда менеджмент пен бизнес талантқа табынады. Арғы жағына бармай-ақ, осыдан 20-25 жыл бұрынғы газет-журналдарда істеген мықты журналистердің ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасын

мен әлі ұмыта қойғам жоқ. Сол жылдардағы материалдың соңындағы журналистің аты-жөнін алақанымен басып тұрып, басынан аяғына дейін оқып шықсаң, авторының кім екенін айна-қатесіз тани кететін едік. Міне, бұл – бірегейлік. Бұл – қолтаңба. Ал бүгінгі журналистердің жазғанында даралық байқалмайды, бәрі деңгейлес. Бұл қолдан шыққандай ұқсас. Осы жерде тағы бір мәселенің шеті қылтияды, кезінде журналистер іссапарға, жолсапарға жиі шығып, елді мекендер мен өндіріс орындарын аралаудан қолы босамайтын. Ал қазір журналист салқын кабинетте отырып алып компьютер ішіндегі ақпараттың оқиғаны жосылып шығады. Бұған мен «офистік журналистика» деп ат қойғанмын. Қазақ журналистикасының түбіне осы жете ме деп қауіп қыламын.

Қазаққа тура журналистерге арнап айтылғандай: «жүргенге жөргем ілінеді» деген мәтел бар. Журналисте ең керек қағида осы – омаып отырмау керек, көзімен көру керек, сезіну керек. Бүгінгі басылымдарда, радио-телевизияда істеп жүрген журналистердің көпшілігі өзіміңің шәкіртім. Оларды сынағандым, әрине өзімді де аямағандым. Олардың міні – менің де мінім.

Содан кейінгі сордың бірі – студенттердің I-курста аудандық басылымдардан тәжірибеден өтуі сиреген. Қағаз форматты басылым стилі қалыптастырады. Газет шығаруды күрделі жұмыс екенін, тапсырма алып, оны зерттеп, орындаудан бастап, беттеліп-қатталып, қол қойылып, өндіріске жіберілгенге дейінгі үдерісті көзімен көрмейді. Тәжірибе шикіөкпе студентті жылдам ширатады. Редакциядағы сарт-сұрт жұмысты көрсе, өзі үшін жауапты шешімді де жылдам қабылдай еді: өзін де, үйдігі ата-анасын да, ұстаздарды да қинамай әрі қарай газетте істеуді не мақсат етеді немесе күн жарықта басқа салаға ауысады. 2-курста облыстық, ал жоғары курстарда республикалық басылымдарға баруды саты-сатымен жүзеге асыру дағдысы толықтай тоқтағандықтан, болашақ журналистердің дағдарысы да ерте басталып кеткендей. Олар бүгінде көбіне сайттарды жағалайды немесе телевизияны төңіректейді. Әркімнің көңілі жоғары ғой, көкіректің жоғарыда болғаны жақсы шығар, бірақ төменнен бастап, сатылап дамығанды дұрыс деп ойлаймын. Бізге осы жетіспейді.

– Жаңалыққа ешкімнің монополиясы жүрмейді, ол – ортақ. Бірақ оны таратуда сайттардан да бұрын әлеуметтік желілер алға шығып кетті. Өзін өзі журналисін деп жариялаған блогерлер қазір өте

көп. Бұдан журналистиканың кәсіби маңыздылығы арта түссе ме, әлде төмендей ме?

– Мысалы, Арыстағы апараты тілге тиік етейік. Ақпарат ең алдымен әлеуметтік желіде бұрқ ете қалды. Кәсіби журналистің ерекшелігі де, артықшылығы да мұндай оқиғаны міндетті түрде көзі жетіп, тексеріп барып, жариялайды. Арғы жағына үңіліп, ой елегінен, сана сүзгісінен өткізіп барып таратады. Зиянды жағын тағы ойлайды. Ал блогерлер, қалтасына смартфон салған кез келген сергек адам бұлай талдап-маразылай алмайды, салмағы мен маңызын сараптап жатпастан, әлеуметтік желіге лақтыра береді. Біреулер бұған тіпті «халықтық журналистика» деп ат қойып, айдар тағып жүр. Бірақ мұның журналистикаға үш қайнасы сорпасы қосылмайды. Ақпарат таратуға ең басты шарт – сауаттылық. Қай жағынан да. Бәрін басып озып, бірінші болып тарату жақсы шығар, бірақ бұған қоса жауапкершілік деген дүние бар емес пе? Менің ойымша, ең алдымен кәсібилікке арқа сүйеу керек. Фактчекінг – ақпараттың рас-өтірігін тексеріп алу өте маңызды. Тіпті сұхбат беріп отырған лауазымды адамның айтқанын да тексеріп алған артық емес. Себебі бұл да халыққа дұрыс ақпарат таратуға басты амалдардың бірі.

– Кәкен аға, 70 жасқа келіп отырсыз, қутықтауымызды қабыл алыңыз. Өзіңіз қатарластарың ішінде әлеуметтік желінің тілін ертерек меңгеріп алып, пост жариялап, ерінбей-жалықпай пікір жазатыныңызға қызыға қараймыз. Әлеуметтік желі уақытыңызды ұрламай ма?

– Көп рахмет. Ғылымда «жазғаттық теориясы» деген қызың бар. Авторы – Американың атакты әлеуметтанушы-психологы Абрахам Маслоу. Ол кісінің айтуынша, әлеумет, адам, табиғаттан, өмірден, қоршаған ортасынан өзіне қажетін ғана алады. Бұл әлбетте, қайтарымды үдеріс. Әлеуметтік желінің тұтынушысына айналғаным бір-шама жыл болды, ол маған керек, себебі мен жастармен жұмыс істеймін. Олар не ойлайды, неге қызығады, не туралы айтады, нені мұрат тұтады? Егер сен олардан бір табан ілгері, оқ бойы озық тұрмасаң, сен оларға соңиді өткізе аласың ба? Тағылым алсын деп әріден, руна жазбаларынан, әл-Фараби мұраларынан, тарихтан жол бастайсың. Өткенді білсін дейсің. Өткен мен бүгіннің ішкі бірлігін, тұтастығын жоққа шығара алмасқа керек. Сол ұлттық негіздерге табан тірей жаңашылдыққа ұмтылып тұрған жастың құлшынысын, қызығушылығын барынша қолдауымыз керек. Міне, осындайды ойлаған адамға қазіргі кезеңнің

лебін де ескеріп, шексіз-шетсіз ақпараттық кеңістікке айналып кеткен әлеуметтік желінің тілін үйренгеннің еш зияны жоқ.

– Оқырманның негізгі бөлігі қарапайым ауыл адамдары екенін ешкім жоққа шығармайды. Ауылға барсаң «оны газет жазды ғой, өтірік болса, неге жазады, тасқа басылған сөздің өтірігі болуы ма еді» деп отырады. Газетке деген осы сенімді сақтап қала аламыз ба?

– Бұл әр басылымның атқаратын қызметіне, қандай мүддені көздеп, кімдердің сөзін сөйлейтініне байланысты болар. Бізде бүкіл Қазақстан аумағында әлеуметтік мәселелерді зерттейтін бірде-бір ғылыми-зерттеу институты жоқ. Сондықтан «қай жерде, кімнің, қандай пікірі бар» деп тап басып айта алмаймыз. Тек қана тұспалдаймыз. Мәселен, жекеменшік газеттердің саны жағынан ең көп тіркелген өңір – Түркістан облысы. «Осы газет туралы пікіріңіз қалай?», «Мына басылымға жазылуыңыздың себебі не?», «Қандай тақырыптағы материалдарға көңіл аударасыз?» деген сұрақтар төңірегінде әлеуметтік сауалдама жүргізілмейді. Әлеуметтік сауалдама жүйелі жүргізіліп, әділ нәтижесі шығарылып отырса ғана ғылыми негізделген оқырға қартина пайда болады. Расында да, осы уақытқа дейін баспасөздің пікіріне оқырман құрметпен қараса, ресми мекемелердің де өз жауапкершілігі болатын. Өйткені басылымның өзі де, онда қызмет істейтін тілшілер де мінсіз саналатын. Солай болатын да. Тілшінің оқырман алдындағы ішкі жауапкершілігі, ішкі мәдениеті мықты еді. Жау қуып келе жатқандай, аттың жалы, түйенің қомында отырып материал жазу дегенді мүлде естимедік, «тақыр жерде табанның тайып кетпесін» деп бір жазғанын он қайтара оқып, ақиқатын әбден тексеріп, көзі жеткен шынықты ғана көпшілікке ұсынатын. Ал қазір қаласа қателесе де салады, қаласа кешірім де сұрай салады. Жауапкершілік ұмытылған. Бәріннің құны төмендеген. Осыған қызықтасың.

– Қазақ баспасөзі кеңістігінде ең мықты газет үлгісін жасай алды деп қандай ба редакторларды атаған болар едіңіз? Мәселен, «Шерхан Мұртаза» тұсындағы «Социалистік Қазақстан», «Сейдахмет Бердіқұловтың кезіндегі «Лениншіл жас», Жарылық Бейсенбайұлы шығарған «Ана тілі» оқылдымы болатын деген лебіздерді жиі құлағымыз шалады. Бұл қатарға сіз кімді қосасыз?

– Төртінші редактор ретінде ғылыми-танымдық журналистиканы ілгерілеткен Камал Смайыловты атар едім. Академиялық стильде жазылатын қызықты материалдардан өзіміз үшін қайтсек те бір құнды нәрсе табатын сол тұстағы «Білім және еңбек», кейінгі «Зерде» журналы ғылым тілін қазақшалаудың ғажап үлгісін көрсетті. Бірақ қайда жүрсем де, Шерхан ағамның атын асқақтатудан жаңылған емеспін. «Ана тілі» тек тілдің мәселесін ғана қозғаған жоқ, Жарылықтың редакторлық шеберлігінің арқасында бүкіл ұлттың мәселесі тұңғыш рет қоғам бетіне қалқып шықты және өте өткір айтылды. Өткен, дәл сол дәуірлеген уақыттың қайта айналып келмейтіні өкінішті. Бұлардың барлығы – иліп-бүгілуді білмеген тұлғалар. «Алай жүр, былай жүр» деген нұсқау бұл кісілерге жүрмейді. Басылымның мінезі бас редактордың мінезімен үндес келетінін осы мысалдардан байқаймыз. Біздің бүгінгі қоғамымызда «атың шықпа, жер өртенің» керін келтіріп, «айрықша» жолмен адам назарын өзіне аударғысы келетіндер алмастыра бастады. Бірақ журналист үшін басты өлшем – айқын ұстаным (принцип) болуы керек. Журналистика шенеуніктердің

қолына су құятын даяшыға айналмауы керек.

– Несін жасырайық, бүгінгі журналистік кәсіпке бәрі тән: оған қысым да көрсетіледі, ол қолшоқпар да болады, тасырыс та орындайды. Осының арасында жүріп журналист жеке басының намысы мен кәсіпке адалдығын қайтсе сақтап қала алады?

– Жалпы, міндеті айқын болғанымен, мәртебесі айқындалмаған, шығармашылық әлеуеті зор болса да, әлеуметтік жағынан қорғалмаған журналисте бүгінгі кезең оңай тиіп отырған жоқ. Жас әріптестеріміздің көпшілігі пәтерден-пәтерге көшіп, жалақысы төмен орындарда жұмыс істеп, еті тірілерінің аударма жасап, сценарий жазып, асаба болып, «жанбыр-жаңбырдың» арасымен жан бағуға мәжбүр екенін жасыра алмаймыз. Журналист мәртебесінің анықталмағаны, әкімшілік, банк жүйелерінде олар үшін жеңілдіктер қарастырылмағаны қанша жылдардан бері үздіксіз айтылып, мәселе болып көтеріліп келеді, бірақ бір шешімінің табылмай келе жатқаны әріптестеріміздің иінін баса береді. Оның да отбасы, бала-шағасы бар. Шетелдегі әріптестері сияқты жоғары жалақы алып тұрса, сондай мөлшердегі қоры болса, құқығы сондай деңгейде қорғалса, журналист біреудің қолшоқпары болмас еді. Өйткені басқа ешбір кәсіпке халық журналисте назар аударғандай назар аудармайды. Көпшілік журналистерге сенеді. Сондықтан журналистердің жақаласын халықаралық деңгейдегі айлыққа жеткізу керек. Журналистиканың басты кейіпкері – шынық. Журналистің табынатын төңірі шынық болса ғана ешкімге бас иемейді.

– Сіздің қос қанатыңыздың бірі – журналистика болса, бірі – әдебиет. Журналистиканың тілі бөлек қой, әдеби шығарма жазуға отырғанда кедергісін келтірмей ме?

– Өктем жалықшы еді. Бесіктен белім шыға сала бармақтай күнімінен ашамайға мініп өскен қазақпын. Сәл өскеннен кейін өздігімен ат жолын тартып минуте жарадым. Тізгінің екі ұшы бар. Мен үшін журналистика мен әдебиет – тізгінің осы екі ұшы сияқты. Публицистика, кеше көсемсөз деп едік, бүгін замансөз деп қолдана бастадық, мен жазған замансөзден көркемдіктің иісі жығып тұратынын көп оқырғаным айтып жүреді. Өзім де көркем әдебиеттің тілімен жазғанды ұнатамын. Басқалардың қалай қабылдайтынын білмеймін, сонда ғана өз жазғаным өзіме жақын болып тұрады. Тіпті менің журналистикаға келуімнің өзі әдебиетпен, көркем фильммен байланысты. Екіншіден, ауылдасым, көршім, жазушы Әнуар Өлімжанов шығармашылығының да ықпалы зор болды. Қолға түскен кітабының бірін де қалдырмай оқып өскен біз үшін ауылымыздан шыққан қаламгердің әр шығармасы қасиетті сөздей қабылданыпты. Еліктелдік, «шіркін, осы ағамыздай болсақ» деп армандадық. Әнуар ағамыздың «Көгілдір таулар» деген романындағы Хамза деген жылқышының прототипі – менің әкем. Осылайша ол кісінің ізін басып біз де журналистикаға келіп қалдық. Кездейсоқ емес – негізі болды. Бір қызығы, біздің ауылдың үлкен кісілері, қарттары кекесімнен қыжыртып сөйлегенді жақсы көретін. Бірақ ол қыжырға тоң-торыстық танытып, өкпелейтін де ешкім болмайтын. Езу тартып қана қоясын. Түу-түуден тартып, есте жоқ ескі заманның хикаяларын алыстан орағытып сөйлегенде, тамсанып отырсың. Терең еді. Осы тереңдіктен айырылып барамыз. Өкініштісі – осы.

– Өңгімеңізге рахмет.

Әңгімелескен Айгүл АХАНБАЙҚЫЗЫ, «Egemen Qazaqstan»